

ПРОБЛЕМА ПІДКОРЕННЯ ОСОБИ ВЛАДНОМУ ВПЛИВУ У ПРАЦІ Е. ФРОММА «ВТЕЧА ВІД СВОБОДИ»

У даній статті аналізуються феномени «свободи», «прагнення до підкорення», «авторитарного характеру» та «конформізації», описані філософом, психологом та соціологом Еріхом Фроммом в його роботі «Втеча від свободи»; особливий акцент робиться на співвідношенні цих понять із проблематикою підкорення особи владному впливу.

Ключові слова: *свобода, авторитарний характер, конформізація, владний вплив, прагнення до підкорення, автономність, влада, інструмент, конформізм.*

В данной статье анализируются феномены «свободы», «стремления к покорению», «авторитарного характера» и «конформизации», описанные философом, психологом и социологом Ерихом Фроммом в его работе «Бегство от свободы»; особый акцент делается на соотношении этих понятий с проблематикой покорения личности властному влиянию.

Ключевые слова: *свобода, авторитарный характер, конформизация, влияние власти, стремление к подчинению, автономность, власть, инструмент, конформизм.*

This article deals with the phenomena of the «freedom», the «aspiration for subjection», «the authoritarian character» and the «conformisation» which are describpen by the philosopher, psychologist and sociologist Erich Fromm in his work «Escape from Freedom»; the main stress is done on the correlation of these concepts with the problems of person's subjection to the authority influence.

Key words: *freedom, authoritarian character, conformisation, influence of power, aspiration for subjection, autonomy, power, conformisation, instrument.*

Здавна людство прагнуло до здобуття свободи у різних її виявах. Під гаслом свободи велися війни, влаштовувалися бунти, вибухали революції, скидалися та встановлювалися державні устрої та політичні режими. Свобода завжди була цінністю, що ставала основою для нових ідеологій та впливових політичних партій; заради неї люди не лише жертвували матеріальними статками, але й ішли на смерть...

Принаймні саме так виглядає ситуація на перший погляд. При більш детальному вивченні виявляється, що частіше за все свобода була гаслом і декларованою цінністю, а не реальною метою боротьби. Насправді, отримавши автономію та незалежність, позбувшись будь-якого домінуючого впливу, людина нарешті опиняється наодинці з собою і розуміє, що власне не усвідомлює, що

саме робити з отриманою свободою. Не знаходячи адекватної відповіді, вона звертається до її пошуку у зовнішньому світі і прагне знайти нову силу для того, щоб зняти з себе цей тягар відповідальності та необхідності дійсно приймати рішення, – силу, якій можна знову підкоритися і позбутися тим самим неочікуваних проблем із власною свободою. Саме аналіз зв'язку феноменів підкорення особи владному впливу із концептами свободи, конформізації та авторитарного характеру являє собою основну *проблему дослідження* даної статті.

Вивченням даної проблематики займалися різні дослідники, проте в даному випадку нас цікавить саме праця Е. Фромма «Втеча від свободи» [3], яка і стала основною *джерельною базою* для аналізу питань, поставлених у статті. Серед

дослідників, які започаткували аналіз даної проблеми, можна назвати, перш за все, Г. Осіпова [1] та В. Роменця [2], які почали розглядати названі феномени з критико-конструктивної точки зору.

Метою статті є визначити специфіку розгляду феноменів «свободи», «конформізації» тощо у праці Фромма «Втеча від свободи» в контексті підкорення особи владному впливу.

Варто зауважити, що у даній статті акцент робиться саме на кореляції феноменів, які досліджуються Фроммом, із проблемами підкорення особи як психологічного за своєю природою прагнення до приналежності вищій силі та засобу позбавлення від особистої відповідальності та тягаря прийняття індивідуальних рішень.

Загалом роботи Е. Фромма принесли йому світове визнання, але особливо значимою виявилася книга «Втеча від свободи» (1941 р.), у якій розглядаються кардинальні проблеми існування людини.

У зв'язку з тим, що існування людини вимагає від неї відповідальності за свій вибір, то людина, частіше за все, тікає від свободи, передаючи її іншим або суспільству. Саме це і породжує тоталітарні режими та авторитарні методи управління, які пригнічують людей, але викликані до життя їх власними зусиллями.

Початковою проблемою, яку ставив автор перед написанням книги, було дослідження психіки сучасної людини, однак тенденції політичного розвитку того часу вимусили його сконцентруватися на іншому, ключовому для культурної та соціальної кризи того часу, аспекті: на значенні **свободи** для сучасної людини [1, с. 182]. Таким чином, Фромм насамперед зацікавився варіаціями смислу свободи в сучасному світі. У вищезазваній першій великій своїй роботі Фромм розглянув феномен тоталітаризму саме в рамках проблеми свободи.

Основну ідею свого твору Еріх Фромм формулює наступним чином: «... для сучасної людини свобода має двоякий сенс: вона звільнилася від колишньої влади і перетворилася в «індивідуума», але в той же час стала ізольованою та безсилою, стала знаряддям зовнішніх цілей, відчуженою від себе самої і від інших людей» [3, с. 345].

Для більш повного розкриття проблеми свободи Фромм розглядає **процес індивідуалізації** людини як систему двох аспектів: першим аспектом є виникнення особистості як сукупності рис характеру, прагнень, розуму і волі індивіда; другим же стає зростаюча самотність людини, яка спричинюється збільшенням відокремленості

людини від світу, внаслідок чого отримуємо або ж незалежність і творчість через спонтанні зв'язки з оточуючим світом, або злиття зі світом, розчинення та підкорення.

Не дивлячись на те, що в цілому процес індивідуалізації є об'єктивним, необхідним і позитивним, автор розглядає можливості його негативного прояву в житті особи: «... якщо економічні, соціальні і політичні умови, від яких залежить весь процес індивідуалізації людини, не можуть стати основою для такої позитивної реалізації особи, але в той же час люди втрачають первинні зв'язки, що давали їм відчуття впевненості, то такий розрив перетворює свободу на нестерпний тягар: вона стає джерелом сумнівів, спричиняє за собою життя, позбавлене мети і значення. І тоді виникає сильна тенденція позбавитися такої свободи: звернутися до підкорення або знайти якийсь інший спосіб зв'язатися з людьми і світом, щоб врятуватися від невпевненості навіть ціною свободи» [3, с. 56-57].

Автор, підкреслюючи унікальність та індивідуальність особистості, задається питанням: «Як саме сучасна людина розуміє слово «свобода»? Не дивлячись на величезну кількість філософських трактовок даного поняття, всі їх можна звести лише до двох найсуттєвіших варіантів: свобода являє собою або відсутність зовнішнього тиску, або ж присутність чогось принципового у житті людини.

Отже, Е. Фромм розрізняє «свободу від» (негативну) та «свободу задля» (позитивну).

Безвихідність людських учинків кваліфікується Фроммом саме як «свобода від...» – у тому розумінні, що людина біжить від свободи, коли формально її отримує [2, с. 430].

Зворотньою стороною «свободи від» є самотність та відчуження. Така свобода – тягар для людини, адже, отримавши нарешті свободу, людина у повній мірі відчуває свою самотність. Фромм описав три типових невротичних механізми «втечі» (психологічного захисту) від негативної свободи. Це авторитарний, конформістський та деструктивний різновиди невротичного характеру. Перший виражається у мазохістському потязі до підкорення себе іншим або в садистичному прагненні до підкорення інших собі. Другий полягає у відмові від своєї індивідуальності та намаганні бути «як усі». Третій – у нестримному потязі до насилля, жорстокості, руйнування.

Отже, підсумовуючи механізми втечі від свободи, наведені Е. Фроммом, можна схематично зобразити причинно-наслідкові зв'язки наступним чином (табл. 1).

Таблиця 1

Причини	Почуття безсилля, ізоляція, тривожність, самотність		
Механізми	<i>Втеча від свободи, відмова від відповідальності</i>		
	Авторитаризм	Політика погодництва (конформізму) та автоматика	Деструктивність
Наслідки	Садомазохістські тенденції Пасивне злиття (симбіоз)	Відмова від самого себе «Мімікрія» (стираються межі між особистим «я» та навколишнім світом) Псевдомислення та псевдопочуття (переважання шаблонів)	Руйнування, повна ліквідація об'єкта

Отже, перед особистістю стоїть наступний вибір: вона повинна або «... зуміти возз'єднатися зі світом в спонтанності любові і творчої праці або знайти собі якусь опору за допомогою таких зв'язків з цим світом, які знищують її свободу та індивідуальність» [3, с. 40].

Таким чином, на протигагу негативній свободі Фромм формулює й ознаки свободи позитивної, «свободи заради...». Він відзначає, що «...позитивна свобода полягає в спонтанній активності всієї цілісної особи людини. Спонтанна активність – це вільна діяльність особи» [3, с. 330].

Більше того, він зазначає, що «... спонтанна активність – це *єдиний спосіб*, яким людина може подолати страх самотності, не відмовляючись від повноти свого «я», бо спонтанна реалізація її ества знову об'єднує її зі світом – з людьми, природою і самою собою» [3, с. 333].

Тобто фактично своєрідними ліками від тривожності, безсилля та ізоляції є саме позитивна свобода, що проявляє себе у таких видах спонтанної діяльності, як усвідомлені любов, праця, творчість тощо.

Ще однією категорією, яку детально досліджував Е. Фромм і яка надзвичайно цікавить нас у рамках досліджуваної проблематики, є категорія «**підкорення**», яку він пов'язував із мазохістською тенденцією авторитарного невротичного характеру.

В контексті розгляду поставленої проблеми автор намагається виявити, чи існує інстинктивне прагнення до підкорення? чи можна назвати це прагнення цілком природнім? чи може бути підкорення джерелом особливого роду задоволення?

Для початку варто визнати, що невротичні прагнення до влади та до підкорення не є двома взаємоунеможливлюючими полюсами, адже часто вони співіснують у характері однієї особистості і проявляються за відповідних зовнішніх умов, розвиваються як реакція на певні умови життя. До того ж, цікавим є факт, що з давніх часів дослідники виправдовували або хоча б із розумінням ставилися до жаги людини до влади (Т. Гоббс, «Левіафан» тощо), оскільки, мовляв, вона є природньою і визначальною в природі людини. Проте зараз, на думку авторки, ми можемо говорити і про прагнення до підкорення як про природню реакцію особи на вплив та зовнішні умови, оскільки із все більшою глобалізацією сучасного світу в людини має бути можливість віднести себе до якоїсь системи, яка направляла б її життя, надавала йому сенс. Саме внаслідок подібних тенденцій прагнення до підкорення можна вважати не тільки не менш об'єктивним явищем, ніж жага влади, а можна констатувати, що іноді воно стає значно більш поширеним і природнім серед відповідних верств населення (наприклад, середній клас).

Тенденція до підлеглості може розвиватися як реакція на певні умови життя, тобто ставати результатом динамічної адаптації особистості. Річ у тім, що Е. Фромм розрізняє дві форми адаптації особи до навколишнього середовища – статичну і динамічну [див. 3, с. 30-31]. Статична

адаптація являє собою фактично просте пристосування до зовнішніх умов і залишає структуру характеру особистості незмінною. Тоді як друга форма, динамічна адаптація, стає причиною кардинальних зрушень у характерологічній структурі особистості. Таким чином, фактично саме динамічна адаптація відповідає за появу індивідуальності, адже внаслідок неї розвиваються як позитивні, так і негативні індивідуальні риси.

Проте з огляду на проблему прагнення до підкорення, яку ми аналізуємо, ми можемо говорити, що така форма адаптації стає причиною трансформації особистості, адже «гарна пристосованість часто досягається лише за рахунок відмови від своєї особи; людина при цьому прагне більш-менш уподібнитися зразку, що, як вона вважає, вимагається, і може втратити всю свою індивідуальність і безпосередність» [3, с. 178]. Таким чином, ми можемо констатувати, що динамічна адаптація може як відповідати за появу індивідуальності особи, так і ставати причиною її втрати. Зокрема, можна припустити, що деякі зовнішні щодо особистості умови, характерні, наприклад, для Німеччини 20-х років ХХ століття (поразка у Першій світовій війні, виплата репарацій, загальне збідніння населення та втрата впевненості у майбутньому), стали причинами динамічної адаптації та викликали як реакцію прагнення до підкорення та бажання приєднатися до більшої сили, що в подальшому призвело до розвитку тоталітаризму, адже недарма потреба у підлеглості стала основною тезою в ідеології Гітлера.

Прагнення до підкорення у рамках мазохістських схильностей може реалізовуватися з двох боків: першою стороною є «зречення від своєї індивідуальності, знищення власного «я» і спроба за рахунок цього подолати нестерпне відчуття безсилля...», а другою стає «... спроба перетворитися на частину більшого і сильнішого цілого, спроба розчинитися в зовнішній силі і стати її частинкою. Цією силою може бути інша людина, який-небудь суспільний інститут, бог, нація, совість або моральна необхідність. Ставши частиною сили, яку людина вважає непохитною, вічною і прекрасною, вона стає причетною до її потужності і слави. Індивід цілком відрікається від себе, відмовляється від сили і гордості свого «я», від власної свободи, але при цьому знаходить нову впевненість і нову гордість в своїй причетності до тієї сили...» [3, с. 200].

Причинами, через які індивід прагне підкоритися іншій силі, є не лише бажання позбавитися самотності та тривожності, але й те, що він буде «... позбавлений від остаточної відповідальності за свою долю, а тим самим і від сумнівів, яке рішення прийняти» [3, с. 201].

Говорячи про садистсько-мазохістську особу в контексті проблеми підкорення, Еріх Фромм одним з перших застосовує поняття «**авторитарного характеру**». Цей термін він вважає цілком виправданим, адже подібна особа «... завжди

характеризується особливим відношенням до влади. Така людина захоплюється владою і хоче **підкорятися**» [3, с. 211-212], вона виправдовує будь-яку владу *самим фактом її існування*.

Звісно, авторитарний характер може превалювати не за будь-якої влади, тому можливим є розмежувати її за раціональністю та ірраціональністю ставлення: «Влада є результатом міжособистісних взаємовідносин, за яких одна людина дивиться на іншу як на вищу по відношенню до себе. Але існує принципова різниця між тими відносинами «вищих» та «нижчих», які можна визначити як раціональний авторитет, і тими відносинами, які можна назвати придушуючою владою» [3, с. 212]. У даному випадку нас цікавить саме другий тип відносин, оскільки «... за умов пригноблюючої влади неминує зростання або ненависті до неї, або ірраціональної надоцінки і захоплення. При раціональному авторитеті ці відчуття зникають, оскільки підлеглий стає сильнішим і, отже, ближчим до свого керівника» [3, с. 214].

Авторитарний характер відрізняється особливим ставленням до підкорення та підлеглості, тому необхідно розглянути основні його характеризуючі особливості:

- «... найспецифічнішою його рисою є відношення до влади і сили. Для авторитарного характеру існують, так би мовити, дві статі: сильні й безсилі. Сила автоматично викликає його любов і **готовність підкорятися** незалежно від того, хто її проявив. Сила привертає його не заради тих цінностей, які за нею стоять, а сама по собі, тому що вона – сила. І так само, як сила автоматично викликає його «любов», безсилі люди або організації автоматично викликають його презирство. При одному лише виді слабкої людини він відчуває бажання напасти, подавити, принизити» [3, с. 217-218];
- «Відношення авторитарного характеру до життя, вся його філософія визначається його емоційними прагненнями. Авторитарний характер любить умови, що обмежують свободу людини, він із задоволенням **підкоряється долі**» [3, с. 219];
- «Загальна риса всього авторитарного мислення полягає в переконанні, що життя визначається силами, що лежать зовні людини, зовні її інтересів і бажань. Єдине можливе щастя полягає в **підкоренні цим силам**» [3, с. 221];
- «Страждати покірливо – в цьому вища чеснота і заслуга такої людини, а не в тому, щоб спробувати припинити ці страждання або принаймні зменшити їх. Не змінювати долю, а **підкорятися їй** – в цьому героїзм авторитарного характеру» [3, с. 223].

Існує в авторитарному характері одна особливість, яка, на перший погляд, суперечить прагненню до підкорення: тенденція чинити опір владі і відкидати будь-який вплив «зверху». Іноді цей опір змінює всю картину і тенденції підкорення стають непомітні. «Така людина постійно бунтує проти будь-якої влади, навіть проти тієї, яка діє в її інтересах і абсолютно не застосовує

репресивних заходів. Іноді відношення до влади роздвоюється: люди можуть боротися проти однієї системи влади, особливо якщо вони розчаровані недостатньою силою цієї системи, і в той же час – або пізніше – **підкоряються** іншій системі, яка за рахунок своєї більшої потужності або великих обіцянок може задовольнити їх мазохістські потяги» [3, с. 218]. Тобто, як ми бачимо, тенденція до підлеглості у будь-якому разі є характерною для авторитарної особистості.

Авторитарний характер відрізняється не тільки прагненням до підкорення сильнішим, але й нетерпимістю до будь-якої слабкості та відмінності: «Авторитарна особа знаходить силу для дії, лише спираючись на вищу силу... Нестача сили служить для такої людини безпомилковою ознакою вини і неповноцінності; якщо влада, в яку вона вірить, проявляє ознаку слабкості, то її любов і пошана перетворюються на презирство і ненависть. У ній немає «наступальної сили», що дозволяє атакувати владу, що встановилася, не віддавшись перед тим в рабство іншій, більш сильній владі» [3, с. 222-223]. До того ж, «будь-які відмінності – стать або раса – для неї обов'язково є ознаками переваги або неповноцінності» [3, с. 224].

Також для авторитарного характеру властивим є радикальний консерватизм: «Авторитарна особа схиляється перед минулим: що було – буде вічно; хотіти чогось такого, чого не було раніше, працювати в ім'я нового – це або безумство, або злочин» [3, с. 220].

Таким чином, авторитарна особистість, за Фроммом, характеризується схиленням перед будь-якою силою, захопленням чинною владою; нетерпимістю; презирством до слабкості; фаталізмом; ригідністю; консерватизмом і, що найважливіше в межах нашого дослідження, прагненням до підкорення.

Надзвичайно важливим феноменом, якому дає характеристику автор, є **«конформізація»** або ж політика погодництва й автоматики. Якщо перший механізм втечі від свободи, що розглядався нами вище і для якого характерні садистсько-мазохістські тенденції, більше характерний для держав із тоталітарним, авторитарним режимом, то явище «вимушеного конформізму», яке полягає у відмові від самого себе та перетворенні людини на автомат (*homo automaton*) при впевненості самого індивіда, що він керується виключно власною волею та власним вибором, характерне для так званих сучасних демократій.

Історичний розвиток людства, на думку Фромма, доцільно поділити на наступні послідовні стадії за критерієм визначення пануючої влади:

1. Панування церкви.
2. Влада держави.
3. Влада розсудку та громадської думки, які стають головними **зряддями конформізації** [3, с. 323].

Тобто зараз людство якраз переживає епоху ілюзорної свободи, автоматики реакцій та вимушеного конформізму.

Саме тому цей механізм, конформізація та автоматика, є рятівним рішенням для більшості *нормальних* індивідів у сучасному суспільстві. Для того, щоб уникнути проблем самотності та тривожності у цьому випадку, «... індивід перестає бути собою; він повністю засвоює тип особи, пропонуваній йому загальноприйнятим шаблоном, і стає таким самим, як усі інші, і таким, яким вони хочуть його бачити. Зникає відмінність між власним «я» і навколишнім світом, а разом з тим і усвідомлений страх перед самотністю і безсиллям» [3, с. 240].

Для людини, що обрала для себе конформізацію як засіб позбавлення від свободи, уникнення відповідальності та конфліктів із зовнішнім світом, характерні, перш за все, **псевдобажання, псевдомислення та псевдопочуття**, тобто всі три психічні акти – вольова спрямованість, думка та почуттєве сприйняття – замінюються відповідними шаблонами. А відтак більшість досягнень сучасної демократії зводяться нанівець, оскільки «право виражати власні думки дійсно має якийсь сенс тоді і лише тоді, коли ці думки дійсно існують» [3, с. 307].

Внаслідок існування цілого ряду актів псевдодіяльності і використання людиною шаблонів, які дають їй лише ілюзію вільного вибору та повноцінної свободи, ми можемо говорити про підміну справжньої особистості так званим «псевдо-«я», яке «... лише виконує функцію, приписану йому зовні» [3, с. 263], тобто людина може почувати себе комфортно у суспільстві лише за умови, якщо вона відповідає усім параметрам соціальної ролі та соціального статусу, які визначені для неї соціумом.

Таким чином, розглянувши особливості механізму поведінки погодництва та автоматики, Е. Фромм формулює **імператив конформізації**: «людина може бути упевнена в собі лише в тому випадку, якщо живе відповідно до очікувань інших» [3, с. 325]

Отже, конформізація, як явище погодництва та автоматики, логічно доповнює проблематику прагнення до підкорення та уточнює поняття свободи у її дуалістичному тлумаченні.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що, не дивлячись на те, що підкорення прийнято вважати категорією, неминуче пов'язаною із застосуванням примусу, ми зіштовхуємося із особливим типом *«добровільного підкорення»*, із існуванням не просто пасивної згоди, а навіть стійкого прагнення до підлеглості. Цей факт дозволяє нам по-новому розглянути концепти свободи, розкрити нові характеристики авторитарної особистості та явища конформізації.

Загалом після розгляду феноменів існування садистсько-мазохістських тенденцій, авторитарного характеру та конформізації, охарактеризованих у праці Е. Фромма «Втеча від свободи», можна підсумувати, що хоча кожен з цих концептів має свої специфічні причини, прояви та особливості, спільним для них є неминучий зв'язок із добровільним підкоренням і наполегливим прагненням до нього, а також неминуча втрата власного «я», що унеможливує розвиток позитивної свободи. Саме в подальшому аналізі вищезазначених феноменів у працях інших представників зарубіжної політичної думки 30-70-х років ХХ століття та їх порівнянні із аналогами, розкритими Е. Фроммом, можуть полягати *перспективи подальших розвідок* у даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Критика современной буржуазной теоретической социологии / А.П. Ковалев, С.М. Митина, Э.А. Орлова и др.; Ред. Г.В. Осипов. – М.: Наука, 2003. – 274 с.
2. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття [Текст]: Навч. посібник / В.А. Роменець, І.П. Маноха; вст. слово В.О. Татенко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
3. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Мн.: Харвест, 2003. – 384 с. – (Философия. Психология.)

Рецензенти: доктор філософських наук, професор Гавеля В.Л.;
кандидат історичних наук, доцент Бронніков В.Д.

© Соловйова А.С., 2009

Надійшла до редакції 11.03.2009 р.